

Magdalena Żabowska

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Struktura powierzchniowa i głęboka

Struktura powierzchniowa to formalna budowa zdania, stanowiąca realizację dopuszczalnych w danym języku reguł leksykalno-gramatycznych oraz transformacji struktur składniowych. W gramatyce o podstawach semantycznych przyjmuje się kierunek od treści do formy, tzn. uznaje się istnienie semantycznych klas wyrażzeń, które formalizują się w postaci różnorodnych formalnie elementów leksykalnych, oraz istnienie semantycznych (uniwersalnych) reguł łączenia wyrażzeń, którym są podporządkowane formy (idiomatyczne) elementów języka. **Struktura głęboka** to semantyczna struktura treści wyrażanej za pomocą zdania. Między różnymi strukturami składniowymi może zachodzić tożsamość treści, a także za pomocą tej samej struktury powierzchniowej można wyrazić różne treści. W celu odzwierciedlenia struktury głębokiej tworzy się specjalne metajęzyki opisu (języki semantyczne), bazujące na logicznym rachunku predykatów bądź na języku naturalnym.

1. Najważniejsze koncepcje składniowo-semantyczne bazujące na opozycji struktury powierzchniowej i struktury głębokiej

Punktem odniesienia dla przyjmowanej w gramatyce semantycznej opozycji struktury powierzchniowej i struktury głębokiej jest gramatyka transformacyjna Noama Chomsky'ego, zgodnie z którą generowanie zdania zaczyna się od generowania jego struktury głębinowo-syntaktycznej, która następnie podlega interpretacji semantycznej (np. Newmeyer 1980).

W koncepcji Charlesa Fillmore'a elementami struktury głębokiej są role (odpowiadające zawartości semantycznej argumentów), por. przykładowe przypadki głębokie: Agens, Kontragens, Adresat, Rezultat, Instrument, Źródło, natomiast argumenty są elementami struktury powierzchniowej. Najważniejszym środkiem wyznaczającym struktury głębokie (struktury ról) i reguły ich przekształcania w struktury powierzchniowe (struktury argumentów) jest według Fillmore'a słownik, dlatego postulował on uszczegółowienie informacji syntaktycznej w opisie haseł czasownikowych (Apresjan 2000: 39–44).

Do koncepcji Fillmore'a nawiązują założenia modelu Sens \leftrightarrow Tekst – modelu syntezy semantycznej Igora A. Mel'čuka i Aleksandra K. Žolkovskiego, służącego do opisu semantycznych zbieżności i tożsamości (synonimii wyrażzeń językowych różnego typu) wyrażzeń

różniących się leksykalnie, por. wyróżnione funkcje leksykalne i parametry leksykalne (zob. Apresjan 2000: 49–65); por. poziom głębinowo-syntaktyczny i powierzchniowo-syntaktyczny. Zagadnienie synonimicznych środków języka (różnego typu) było rozwijane przez Jurija D. Apresjana (2000).

W składni predykatowo-argumentowej Stanisława Karolaka (1972, 1984, 2002) predykaty reprezentują pojęcia, które są realizowane za pomocą wyrażen predykatywnych. Implikacje predykatów mają charakter uniwersalny, ich realizacje w postaci wyrażen argumentowych przynależą do idiomatyki poszczególnych języków, tym samym są podporządkowane regułom ogólnym.

Z kolei w ramach koncepcji służących do opisu treści wypowiedzi postuluje się naturalny metajęzyk semantyczny – w ujęciu Anny Wierzbickiej (inspirowanym teorią Andrzeja Bogusławskiego) jest to „lingua mentalis” zbudowany zarówno ze słownika, na który składają się indefinibilia, jak i reguł syntaktycznych jego zdań. Przedmiotem opisu semantycznego nie są wyrazy, ale zdania. Analiza semantyczna polega na przyporządkowaniu wyrażeniu A parafrazy tego wyrażenia, tj. wyrażenia B w metajęzyku opisu semantycznego, które jest zapisem struktury głębokiej („struktury myśli, do uzewnętrznienia której służy A”) wyrażenia A. W tym ujęciu jedynym sposobem przedstawienia struktury głębokiej (struktury semantycznej) zdania jest dokonanie jego parafrazy za pomocą innego zdania, synonimicznego z danym, ale bardziej rozczłonkowanego. W ten sposób wyrażenie B stanowi zapis struktury głębokiej wyrażenia A (zob. Wierzbicka 1969: II–12, 1988).

2. Struktura powierzchniowa i struktura głęboka w gramatyce semantycznej

Podstawowym założeniem gramatyki o podstawach semantycznych jest prymarność (w sensie ontologicznym i metodologicznym) bytów treściowych względem ich formalnych realizacji. Przyjmuje się – zarówno w odniesieniu do słownika, jak i gramatyki – istnienie w języku dwóch osobnych kategorii bytów: pojęciowych i formalnych, między którymi zachodzą stosunki nie-jednoznaczne, tj. różne struktury formalne mogą reprezentować tę samą strukturę pojęciową oraz dana struktura pojęciowa może być wyrażona za pomocą różnych środków formalnych. Zarówno leksykon języka, jak i jego gramatyka mogą być opisywane jako kategorie pojęciowo-semantyczne lub formalno-gramatyczne.

2.1. Semantyczne i formalne klasy predykatów

W gramatyce semantycznej predykaty reprezentują byty pojęciowe, które są formalizowane w postaci różnorodnych formalnie i kategoriałnie wyrażen. Zuzanna Topolińska wyróżniła 5 klas semantycznych predykatów: 1. informujące o relacjach między materialnymi częściami świata; formalizują się najczęściej jako czasowniki, np. *czyta*; 2. predykaty mentalne, tj. informujące o postawie mentalnej (intelektualnej, emocjonalnej, wolicjonalnej) autora tekstu w stosunku do sytuacji, o których mowa; najczęściej mają formę czasowników, np. *myśli, że*; 3. informujące o tym, jak autor tekstu widzi związki (logiczne, kauzatywne, temporalne, przestrzenne...) między sytuacjami, o których mowa; formalizują się najczęściej jako spójniki, rzadziej czasowniki, np. *dlatego, powodować (coś)*; 4. włączające referenta swojego argumentu do zbioru denotatów wyrażanego przez nie pojęcia generycznego; przybierają formę rzeczowników, np. *wędkarz*; 5. informujące o askrypcji nazwanej przez nie cechy

członem konstytutywnym propozycji i/lub argumentów; formalizują się jako przyimki i/lub przysłówki, np. *niechętnie, z przyjemnością* (zob. Topolińska 2018ab).

2.2. Semantyczne (uniwersalne) i formalne (idiomatyczne) reguły składniowe

W składni predykatowo-argumentowej (Karolak 1972, 1984, 2002) wyróżnia się dwa podstawowe zbiory reguł: (a) semantyczno-składniowe, które opisują, w jaki sposób łączą się lub wykluczają składniki treści wyrażen, por. **Muzyka jest skłonna do wzruszeń.*; (b) formalno-składniowe, które warunkują łączenie się lub wykluczanie form wyrażen, por. **Chłopiec jest skłonna do wzruszeń.* Te pierwsze reprezentują składnię semantyczną (składnię pojęć), uniwersalne dla wszystkich języków reguły łączenia pojęć, natomiast drugie – składnię strukturalną (składnię form), określającą idiomatyczne reguły istniejące w poszczególnych językach. W ten sposób tworzy się hierarchia składni: składnia pojęć dominuje nad składnią form, która jest jej podporządkowana, zob. → STRUKTURA PREDYKATOWO-ARGUMENTOWA → SKŁADNIA.

2.3. Zależności między poziomem treści i poziomem form

Różne struktury powierzchniowe mogą wyrażać tę samą strukturę głęboką; por. np. zdania *Piotr przepłynął czałkiem 100 metrów w ciągu 45 sekund.* – *Dystans 100 metrów Piotr przepłynął czałkiem w ciągu 45 sekund.*; *Na sto metrów czałkiem Piotr potrzebował 45 sekund.*; *Stumetrówkę Piotr pokonał w czałkiem w 45 sekund.* (Apresjan 200: 28–29). Jednakowa informacja semantyczna wyrażana za pomocą różnych środków gramatycznych określana jest mianem synonimii składniowej → RELACJE SEMANTYCZNE MIĘDZY JEDNOSTKAMI LEKSYKALNYMI. Transpozycji składniowej podlegają zarówno wyrażenia, por. derywaty transpozycyjne typu *ruszać się – ruch*, jak i zdania, por. *Zakomunikował mi, że lekarz przyjechał.* – *Zakomunikował mi o przyjeździe lekarza.* (Apresjan 2000). W tym rozumieniu za równoznaczne uznaje się także treści wyrażane za pomocą różnych części mowy, np. *X ukrył swój wyjazd.* – *X wyjechał potajemnie.*, w tym wyrażen funkcyjnych, np. *Wystarczy, żeby wyszedł.* – *Gdy tylko wyjdzie.* (Apresjan 2000), oraz treści wyrażane za pomocą środków leksykalnych i gramatycznych, np. *dativus vs. przyimek*, por. *Kupił bluzkę Kasi.* – *Kupił bluzkę dla Kasi.* (por. Topolińska 2010; zob. też Wierzbicka 1980).

Z punktu widzenia „radykałnie semantycznych” modeli opisu istotne jest odróżnienie różnych treści wyrażanych za pomocą takich samych wykładników formalnych, np. *parenetycznego jak*, por. *Zrobił to (tak), jak zapowiedział.* vs. *Zrobił to, jak zapowiedział.* (Bogusławski 2008).

Także pewne struktury syntaktyczne mogą podlegać „dwuznacznej” interpretacji ze względu na wyrażaną treść, por. np. zdania względne, por. *Moja starsza córka, która ogromnie lubi przyjecha.*... – zdanie względne dystynkcyjne vs. narracyjne (Zawadowski 1952) czy nominalizacje, np. *Wyjazd Jana mnie cieszy – to, że wyjechał vs. to, że wyjedzie* (por. Panevova 1991).

Różne sposoby realizacji danej treści mogą być konsekwencją różnorodnych transformacji, takich jak np. kondensacje treści, niewypełnienie pozycji argumentu (zob. np. Kikiewicz i in. 2010).

3. Struktura głęboka w opracowaniach leksykograficznych

W naukowych opracowaniach leksykograficznych stanowiących odbicie założeń tych koncepcji teoretycznych, które bazują na rozróżnieniu struktury powierzchniowej i struktury

głębszej, w hasłach wprowadza się opis zarówno formalny, jak i pojęciowy wyrażen, a także opis zależności między nimi (Apresjan, Mielczuk, Żółkowski 1972; Karolak i in. 1980).

→ RELACJE SEMANTYCZNE MIĘDZY JEDNOSTKAMI LEKSYKALNYMI, SKŁADNIA, STRUKTURA PREDYKATOWO-ARGUMENTOWA

Literatura

- Apresjan, J.D. 2000. *Semantyka leksykalna: synonimiczne środki języka*, wyd. 2, tłum. Z. Kozłowska, i A. Markowski. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Apresjan, J.D., I.A. Mielczuk, i A.K. Żółkowski. 1972. „Próba objaśniająco-kombinatorycznego słownika języka rosyjskiego”, tłum. J. Faryno. W *Semantyka i słownik*, red. A. Wierzbicka. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich-PAN, 79–93.
- Bogusławski, A. 2008. „O pewnym wykładniku równoważności lokucyjnej”. W *Lexikalische Evidenzialitäts-Marker in slavischen Sprachen*, red. B. Wiemer, i V.A. Plungjan. München–Wien: Verlag Otto Sagner, 6–93.
- Karolak, S. 1972. *Zagadnienia składni ogólnej*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Karolak, S. 1984. „Składnia wyrażen predykatywnych”. W *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Składnia*, red. Z. Topolińska. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 11–211.
- Karolak, S. 2002. *Podstawowe struktury języka polskiego*. Warszawa: SOW.
- Karolak, S., M. Cichońska, J. Kalamala, i in. 1980. *Semantyczno-syntaktyczny słownik czasowników odimiennych*. Katowice: Wydawnictwo UŚ.
- Kiklewicz, A., M. Korytkowska, J. Mazurkiewicz-Sułkowska, i in. 2010. *Podstawowe struktury zdaniowe współczesnych języków słowiańskich: białoruski, bułgarski, polski*. Olsztyn: Centrum Badań Europy Wschodniej UWM.
- Newmeyer, F.J. 1980. *Linguistic theory in America: The first quarter-century of transformational generative grammar*. New York: Academic Press.
- Panevová, J. 1991. „Remarks on Vagueness in Nominal Groups”. W *Problemy opisu gramatycznego języków słowiańskich*, red. M. Grochowski. Kraków: IJP PAN, 127–130.
- Topolińska, Z. 2010. „«Dla» – semantyka i składnia”. *Linguistica Copernicana* 1(3): 153–163.
- Topolińska, Z. 2018a. „Miejsce słowotwórstwa w gramatyce pisanej według formuły treść > forma”. *Linguistica Copernicana* 15: 61–71.
- Topolińska, Z. 2018b. „Organizacja treści w gramatyce pisanej wg formuły treść > forma (perspektywa słowiańska)”. *Rocznik Slawistyczny* 67: 119–127.
- Wierzbicka, A. 1969. *Dociekania semantyczne*. Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wierzbicka, A. 1980. *The Case for Surface Case*. Ann Arbor: Karoma.
- Wierzbicka, A. 1988. *The Semantics of Grammar*. Amsterdam–Philadelphia: John Benjamins Publishing.
- Zawadowski, L. 1952. *Zagadnienia teorii zdań względnych*. Wrocław: WTN.